

A nyelvtörténet vargabetűi: a tagadás és a tagadás szerinti egyeztetés története az ugor
nyelvekben

Gugán Katalin

Míg az uráli alapnyelvben a tagadást feltehetően tagadóige fejezte ki (Rédei 1970: 48), a vogul és az osztják olyan tagadó partikula segítségével tagad, mely erre a tagadóigére vezethető vissza, a magyarban azonban az eredeti tagadóigének (legalábbis a tagadás kifejezésében) nincs nyoma, átvette helyét a *nem* tagadószó. Előadásomban bemutatom, hogy a tagadás, illetve a tagadás szerinti egyeztetés hogyan jelenik meg a vogul és az osztják egyes nyelvjárásaiban, abból a célból, hogy ezekből az adatokból a magyar tagadószó, ill. tagadás szerinti egyeztetés kialakulására nézve is következtetéseket vonjak le, helyenként módosítva, illetve kiegészítve az eddigi megállapításokat.

Az északi osztják nyelvjárásokban tagadószt tartalmazó mondatokban tagadó névmások vannak:

(1) *taŋkə wetta nem-χōjatna änt unt ʃsəjəm* (Honti 1986: 172)¹
'mókust ölni senkitől nem tanítottam'

Hasonló példákat lehet találni az északi vogulban is:

(2) *nēmχotjutn at alawem'* (Kálmán 1989: 73)
'senkitől nem öletek'

A keleti vogulban szintén vannak tagadó névmások, de ezeknek előtagja megegyezik a tagadó partikulával:

(3) *öätyi-näär öät kontøš* (Kulonen 2007: 194)
'semmit nem talált'

A keleti osztjában pedig tagadó mondatokban is a határozatlan névmások szerepelnek, sok esetben nyomatékosító partikulával:

(4) *no jöy mētəli-p ěntə mǎʃkaylayəŋ* (Honti 1986: 163)
'de ő valamit-is nem elfelejtett'

A magyar *nem* tagadószó és az északi obi-ugor nyelvjárásokban megtalálható névmási *nem*-előtag feltehetőleg egyaránt egy *ne*-előtagú határozatlan névmásra vezethetők vissza; Rédei szerint az eredeti határozatlan névmás partikula-jellegű használata már az ugor nyelvekben megjelenhetett, de a tagadással összefüggő használat az obi-ugor nyelvekben és a magyarban egymástól függetlenül alakult ki (Rédei i.m.: 50). Honti ezzel szemben úgy véli, a partikula tagadó jelentése már az ugor korban megjelent (1997: 164). A TNyt. (Rédeihez hasonlóan) a magyar tagadószó független, ősmagyar kori grammatikalizációjával számol, a következő állomásokon keresztül: *nēmš*'ez (vala)mi' → 'semmi' → 'nem' (Juhász 1991: 504).

A vogul és az osztják adatok véleményem szerint arra utalnak (és Rédei is így vélekedik), hogy a *nem*-előtagú tagadó névmások, illetve a tagadás szerinti egyeztetés megjelenése újabb jelenség, s a keleti osztják nyelvjárások archaikusabbak ebben a tekintetben. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a magyar *nem* grammatikalizációja némiképp másként történt, mint azt Juhász vázolja, feltűnő ugyanis, hogy a *né*-előtagú határozatlan névmások (köztük a *némi*) jellemzően nem fordulnak elő tagadó környezetben az ómagyar korban. Az ugyanekkor kialakuló tagadó névmási sorozat előtagjában egy már grammatikalizálódott *nem* tagadószó kapcsolódik össze az *is* nyomatékosító partikulával, az egyes névmások az összeforrottság különböző stádiumaiban vannak. Feltételezésem szerint a *némi* 'valami' jelentésű határozatlan

¹ A példa a serkali nyelvjárásból származik, amely átmenetet képez a déli és az északi nyelvjárások között.

névmás közvetlenül (tehát tagadó névmási fázis közbeiktatása nélkül) grammatikalizálódott tagadószóvá, hasonlóképpen egyes német dialektusokhoz (Jäger 2008), s így játszódott le valamikor az ősmagyar kor során a Jespersen-ciklus a magyarban, melynek során az uráli alapnyelvből örökölt, de feltehetőleg már partikulává vált tagadóelem eltűnt. A tagadó névmási sorozat grammatikalizációja pedig csak a tagadószó grammatikalizációja után történt meg, s ezzel együtt jelent meg a magyarban a tagadás szerinti egyeztetés is. Bizonyos határozatlan névmások ugyanakkor az ősmagyarban még előfordulhatnak a tagadás hatókörében, ill. a korábbi, egyeztetés nélküli állapotra utalhatnak az olyan nyelvi kövületek is, mint a *mit sem tesz*, *mit sem sejt*.

Mint látható tehát, az egyes vogul és osztják nyelvjárásokban, illetve a magyarban egymástól feltehetőleg függetlenül kialakult a tagadás szerinti egyeztetés. Ezzel szemben például a németben (az új tagadó partikula megjelenésével párhuzamosan) eltűnt a tagadás szerinti egyeztetés (Jäger i.m.). A tipológiai kutatások azt mutatják, hogy a tagadás szerinti egyeztetés jóval gyakoribb a világ nyelveiben, mint a nem-egyeztetés (Haspelmath 2005). Ettől függetlenül, úgy tűnik, a változás mindkét irányban lejátszódhat éppolyan „természetesen” (azaz nem feltétlenül nyelven kívüli tényezők által kiváltva), tehát ez a változás azok közé a változások közé tartozik, amelyekre nem jellemző, hogy bármilyen jellegzetes irányultságuk lenne.

Hivatkozások

- Haspelmath, Martin 2005. Negative Indefinite Pronouns and Predicate Negation. In: Haspelmath, Martin et al. (eds), *The world atlas of language structures*. Oxford University Press. Oxford.
- Honti László 1986. *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Jäger, Agnes 2008. *History of German Negation*. John Benjamins. Amsterdam-Philadelphia.
- Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ősmagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 501-513.
- Kálmán Béla 1989. *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kulonen, Ulla-Maija 2007. *Itämansin kielioppi je tekstejä*. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki.
- Rédei Károly 1970. *Kiellon ilmaisemisen alkuperästä unkarissa*. *Virittäjä*. 47-51.